Volume 3, Issue1, Year 2026

مجلهٔ علمی – تحقیقی تاج
Taj Academic and Research Journal
Journal Homepage:
https://www.taj.edu.af/magazine/index.php
ISSN
P: 2664-9144
E: 3106-4191
OPEN ACCESS

Publisher: Taj University **DOI:** http://doi.org/10.63616/taj.V.03.I.01.08

Religious Rights and Responsibilities of Workers and Their Role in Achieving Justice in the Workplace

Associate Professor Dr. Abdul Mutalib Banawri[1].
[1] Department of Islamic Education. Faculty of Sharia. Takhar University safwanhaixyz@gmail.com.

Article Info

Received:
2026 / 7 / 15

Accepted:
2026 / 10 /6

Published:
2026 / 10 / 31

ABSTRACT

This article examines the religious rights and responsibilities of workers and their role in realizing justice in the workplace. Workers, as the main pillars of production and economic activity, play a significant role in social and economic development; however, their working conditions are often accompanied by challenges such as occupational hazards, weak social protections, and insufficient material and spiritual rights. In this context, observing the religious rights of workers and their adherence to ethical and religious responsibilities toward work and the employer can provide a foundation for establishing justice and improving the quality of workplace relations. After clarifying the fundamental concepts, the present study reviews the most important religious rights of workers including respect for human dignity, fairness in wage payment, job security, and prohibition of exploitation—as well as their responsibilities, such as honesty, commitment, sincerity, and adherence to regulations. The relationship between observing these rights and responsibilities and the realization of justice in the workplace is also analyzed. The findings indicate that the simultaneous commitment of employers to the religious rights of workers and of workers to their religious responsibilities plays an effective role in reinforcing organizational justice, increasing productivity, and strengthening mutual trust, and can contribute to sustainable economic and social development. This research is conducted using a descriptive-analytical method based on library studies, and for documentation, the verses of the Holy Qur'an, the Prophetic Hadiths, and reliable Islamic jurisprudential sources have been utilized.

Keywords: Rights, Justice, Workers, Workplace, Religious Responsibilities.

[1] .ORCID: 0009-0007-0690-0885.

دوره سوم، شماره اول، سال۱۴۰۵

مجلۀ علمی – تحقیقی تاج
Taj Academic and Research Journal

صفحۀ اصلی مجله: https://www.taj.edu.af/magazine/index.php

ISSN
P: 2664-9144
E: 3106-4191

OPEN ACCESS

ناشر: پوهنتون تاج

DOI: http://doi.org/10.63616/taj.V.03.I.01.08

حقوق و مسئولیت‌های دینی کارگران و نقش آن‌ها در تحقق عدالت در محیط کار

پوهندوی دکتور عبدالمطلب بنوری[1]

[1] دیپارتمنت تعلیمات اسلامی، پوهنحی شرعیات، پوهنتون تخار، افغانستان(safwanhaixyz@gmail.Com)

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت:
۱٤۰٥/٤/۲٤

تاریخ پذیرش:
۱٤۰٥/۷/۱٤

تاریخ نشر:
۱٤۰٥/۸/۹

چکیده

این مقاله به بررسی حقوق و مسئولیت‌های دینی کارگران و نقش آن در تحقق عدالت در محیط کار می‌پردازد. کارگران به‌عنوان ارکان اصلی تولید و پیشبرد فعالیت‌های اقتصادی، سهم بسزایی در توسعه اجتماعی و اقتصادی دارند، اما شرایط کاری آنان معمولاً با چالش‌هایی همچون مخاطرات شغلی، ضعف حمایت‌های اجتماعی و کمبود حقوق مادی و معنوی همراه است. در این راستا، رعایت حقوق دینی کارگران و پایبندی آنان به مسئولیت‌های اخلاقی و شرعی در قبال کار و کارفرما، می‌تواند زمینه‌ساز استقرار عدالت و ارتقای کیفیت روابط کاری گردد. تحقیق حاضر پس از تبیین مفاهیم بنیادین، مهم‌ترین حقوق دینی کارگران—از جمله رعایت کرامت انسانی، عدالت در پرداخت مزد، تأمین امنیت شغلی و منع استثمار و مسئولیت‌های آنان مانند امانت‌داری، تعهد، اخلاص و رعایت قوانین را بررسی می‌کند. همچنین ارتباط میان رعایت این حقوق و مسئولیت‌ها با تحقق عدالت در محیط کار تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد التزام هم‌زمان کارفرمایان به حقوق شرعی کارگران و پایبندی کارگران به مسئولیت‌های دینی، نقش مؤثری در تحکیم عدالت سازمانی، افزایش بهره‌وری و تقویت اعتماد متقابل دارد و می‌تواند به توسعه پایدار اقتصادی و اجتماعی منجر شود. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده و برای مستندسازی، از آیات قرآن کریم، احادیث نبوی و منابع معتبر فقه اسلامی استفاده شده است.

کلمات کلیدی: حقوق، عدالت، کارگران، محیط کار ، مسئولیت‌های دینی.

بسم الله الرحمن الرحیم

۱. مقدمه

اَلْحَمْدُ لِلّٰه نَحْمَدُهُ وَنَسْتَعِينُهُ وَنَسْتَغْفِرُهُ، وَنَعُوذُ بِاللّٰه مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا، مَنْ يَهْدِه اللّٰهُ فَلاَ مُضِلَّ لَهُ، وَمَنْ يُضْلِلْ فَلاَ هَادِيَ لَهُ، وَأَشْهَدُ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللّٰهُ وَحْدَهُ لاَ شَرِيكَ لَهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ. اما بعد:

حقوق و مسئولیت‌های دینی کارگران به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی در بهبود شرایط کاری و ارتقای عدالت در محیط کار محسوب می‌شود. این موضوع نه تنها با جنبه‌های اخلاقی و انسانی کار مرتبط است، بلکه تأثیر قابل توجهی بر بهره‌وری، ایمنی و کیفیت فعالیت‌های کاری دارد. کارگران، به‌عنوان ستون فقرات نیروی کار و پیشبرد فعالیت‌های اقتصادی، نقش حیاتی در تحقق اهداف سازمان‌ها و توسعه اجتماعی و اقتصادی ایفا می‌کنند. شناخت و رعایت حقوق و مسئولیت‌های دینی آنان می‌تواند زمینه‌ساز بهبود شرایط کار، افزایش انگیزه و رضایت شغلی و در نهایت ارتقای بهره‌وری باشد. در بسیاری از کشورها، به‌ویژه در مناطق در حال توسعه، کارگران با مشکلاتی همچون عدم امنیت شغلی، حقوق ناکافی و شرایط کاری نامناسب مواجه هستند که نه تنها کیفیت زندگی آنان را کاهش می‌دهد، بلکه می‌تواند بر عملکرد کل سازمان‌ها و نهادهای اقتصادی تأثیر منفی بگذارد. از این رو، تحقیق در زمینه حقوق و مسئولیت‌های دینی کارگران و اثرات آن بر رفتار و عملکرد آنان، ایمنی محیط کار و کیفیت فعالیت‌ها اهمیت ویژه‌ای دارد. هدف این تحقیق بررسی تأثیر رعایت یا نقض حقوق و مسئولیت‌های دینی بر رفتار، انگیزه، تعهد و مسئولیت‌پذیری کارگران و همچنین اثر آن بر عدالت و کیفیت محیط کار است. این تحقیق سعی دارد با محوریت پرسش اصلی «حقوق و مسئولیت‌های دینی کارگران چیست؟» به پرسش‌های فرعی از قبیل: اهمیت کار از منظر دین، مسئولیت‌های کارفرما در قبال کارگران، و نقش رعایت حقوق و مسئولیت‌های دینی در ارتقای کیفیت کار، پاسخ دهد.

مرور پیشینه نشان می‌دهد که در رابطه با اهمیت کار، حقوق و مسئولیت‌های کارگران از منظر اسلام، مقالات مختلفی به زبان دری و عربی نوشته شده است، از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱) الطويل، دكتور محمد محمد الطويل، العمال فی رعاية الإسلام، قاهره، مطبعة الغد، ۱۴۱۹هـ.

۲) العواودة، سمير محمد جمعة العواودة، واجبات العمال وحقوقهم في الشريعة الإسلامية مقارنة مع قانون العمل الفلسطيني، ط:جامعة القدس، عام النشر: ۱٤۳۱ هـ - ۲۰۱۰ م.

۳) شهباز، انتصار زين العابدين شهباز، أخلاقيات الوظيفة العامّة فی الإسلام، الأستاذ مركز الدراسات التربوية و الأبحاث النفسية، جامعة البغداد، مجلة كلية الآداب، العدد: ۱۰۱.
٤) حقوق العمال في الإسلام، إعداد: لجنة الدعوة الإلكترونية، الطبعة الأولى ۲۰۱۵م.
۵) روح الله نجم و سيد رضاء الله جلالي، حقوق العمال في ضوء الأحاديث النبوية وقانون العمل الأفغاني، المجلة الأكاديمية للأبحاث والنشر العلمي، الإصدار الثالث والعشرون، تأريخ الإصدار: ۲۰۲۱/۳/۵م.
٦) گولن، فتح الله گولن، حقوق کارگر در اسلام و مناسبات کارگر و کارفرما، منتشر شده در سایت .https://fgulen.com :دکتر احمد عبدالقادر، مترجم، خداداد احسانی،

به‌طور کلی، منابع موجود بر اهمیت کار، کرامت انسانی، حقوق و مسئولیت‌های کارگران و لزوم رعایت عدالت در محیط کار تأکید ورزیده‌اند. برخی از این آثار، حقوق کارگر را با قوانین کشورهای مختلف مقایسه کرده‌اند؛ برخی دیگر به بررسی مسئولیت‌های اخلاقی و شرعی پرداخته و گروهی نیز اخلاق حرفه‌ای و آداب اسلامی را مورد توجه قرار داده‌اند. با این حال، اغلب تحقیقات تنها به یکی از ابعاد حقوق یا مسئولیت‌ها بسنده کرده یا بیشتر بر قوانین داخلی تکیه نموده‌اند و کمتر تحقیقی به تحلیل جامع و نظام‌مند تأثیر هم‌زمان حقوق و مسئولیت‌های دینی بر رفتار شغلی، انگیزه کاری و ارتقای کیفیت عملکرد پرداخته است. این خلأ علمی نشان می‌دهد که تمرکز بر پیوند هم‌زمان حقوق و مسئولیت‌های دینی با مقوله عدالت و بهره‌وری می‌تواند زمینه‌ساز نوآوری و غنای تحقیقی گردد. بر این اساس، شایسته است که هر فرد، اعم از کارگر یا کارفرما، نسبت به حقوق و مسئولیت‌های خویش و مقاصد شرعی کار آگاهی کامل یافته، با پایبندی متقابل به آن‌ها، در مسیر رفع نارسایی‌ها و چالش‌های محیط کار، گام‌هایی استوار، عادلانه و مسئولانه بردارد؛ تا عدالت، کرامت انسانی و شکوفایی استعدادها در بستر جامعه محقق گردد.

این مقاله بر پایه رویکرد توصیفی ـ تحلیلی سامان یافته است. در گام نخست، مفاهیم بنیادینی همچون «حقوق»، «مسئولیت»، «کارگر» و «عدالت» با اتکا به منابع معتبر فقهی و حقوقی، به‌گونه‌ای دقیق، روشمند و نظام‌مند تعریف و تبیین می‌گردد. سپس با تحلیل مستندات شرعی ـ اعم از آیات قرآن کریم، احادیث نبوی و آرای معتبر فقها ـ حقوق کارگران و مسئولیت‌های دینی آنان مورد بررسی، تطبیق و تحلیل قرار می‌گیرد تا جایگاه این آموزه‌ها در تحقق عدالت، استقرار نظم و ارتقای کیفیت در محیط کار، به‌صورتی روشن، مستدل و علمی تبیین شود. در چارچوب استناد علمی، از آیات قرآن کریم و احادیث نبوی به‌عنوان منابع اصیل و بنیادین بهره گرفته شده و ترجمه آیات بر اساس ترجمه فارسی قرآن کریم اثر مولانا محمد انور بدخشانی رحمه‌الله نقل گردیده است تا دقت مفهومی، امانت علمی و

انسجام تحقیقی محفوظ بماند. افزون بر این، به منظور تسهیل فهم و تعمیق ادراک مخاطب، تمامی آیات، احادیث و عبارات عربیِ مورد استفاده، به زبان فارسی ترجمه و در موارد لازم توضیح و تبیین شده است تا وضوح مفهومی، انسجام ساختاری و غنای علمی مقاله بیش از پیش تقویت گردد.

۲. کلیات و مفاهیم

۲,۱. تعریف حقوق

الف: تعریف لغوی حق: حقوق جمع حق است از باب حَقَّ یَحِقُّ ویَحُقُّ حَقّاً می آید و در لغت برای معانی مختلف استعمال می شود، از آنجمله: ثابت شدن، واجب و لازم گردیدن، قسمیکه در قرآن کریم چنین آمده است: ﴿وكَذَٰلِكَ حَقَّت كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ أَنَّهُم أَصحَبُ ٱلنَّارِ﴾.(الغافر: ٦) یعنی عذاب بر کافران واجب و ثابت شد. حق بمعنی یقین نیز استعمال می شود، حق بر معنی عدم خصومت و نزاع نیز می آید، قسمیکه گفته می شود: مَا لِي فِيكَ حقٌّ وَلاَ حِقاقٌ أَيْ خُصومة، حق ضد باطل است و جمع آن حِقاق نیز می آید. (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص۴۹).

حق از نگاه لغت بمعنی، حصهٔ معین نیز می آید، قسمیکه در قرآن الله متعال ارشاد می فرماید: ﴿وَٱلَّذِينَ فِي أَموَلِهِم حَقّ مَّعلُوم﴾. (المعارج: ۲۴). و همچنان حق به معنای عدل که در مقابل ظلم باشد، نیز استفاده می شود. (الزحیلی، بی‌تا، ج۴، ص۲۸۳۸)

ب: تعریف اصطلاحی حقوق: حق در نزد علماء نیز تعریف های مختلف داشته است، از آنجمله:

۱- علامه لکنوی (رحمه الله) چنین تعریف نموده است: «هو الحكم الثابت شرعاً». ((اللكنوی، ۱۴۳۲، ج۲، ص۱۰۶) یعنی حکم، چیزی است که شرعاً ثابت و معتبر باشد .البته این تعریف جامع نیست؛ زیراکه این تعریف بر تمام چیزهای که بر آن اطلاق حق می شود، شامل نمی شود؛ زیراکه در بعض اوقات بر مال مملوك اطلاق حق می شود در حالیکه آن حکم نیست، در بعض اوقات بر اوصاف شرعی مانند: حق ولایت، حق حضانت، حق خیار وغیره نیز حق اطلاق می گردد در حالیکه اینها حکم نیستند. (الزحیلی، بی‌تا، ج۴، ص۲۸۳۸)

۲- مصطفی الزرقاء حق را چنین تعریف نموده است: «هو اختصاص يقرر به الشرع سلطةً أو تكليفاً». (الزرقاء، ۱۹۹۹، ص۱۹) یعنی حق، چیزی است که شرع آن را به فرد اختصاص داده، یا به عنوان اختیار (قدرت) یا تکلیف مشخص کرده است .همین تعریف نسبت از دیگر تعریف ها، واضح و جامع تر است؛ زیراکه شامل همه انواع حقوق از قبیل حقوق دینی: حق الله بر بندگان مانند: نماز، روزه، زکات وغیره، حقوق مدنی مانند: حق تملك،

حقوق ادبی مانند حق والدین بر اولاد و شوهر بر همسر وغیره، حقوق عامه مانند: حقو دولت بر رعیت، حقوق مالی مانند: حق نفقه، حقوقو غیر مالی مانند: حقو ولایت بر نفس و غیره. (الزحیلی، بی‌تا، ج۴، ص۲۸۳۸)

۲,۲. تعریف مسئولیت

الف: معنی لغوی مسئولیت: مسؤولیت یک لفظ عربی از ریشهٔ سأل یسأل، مصدر صناعی مسئول بوده و به معنای ضمان، تعهد، و مؤاخذه است که در زبان فارسی به پاسخگویی ترجمه می شود، مسئول اسم مفعول است از مصدر سوال به معنای کسی است که مورد سؤال و مؤاخذه قرار می گیرد. (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج۳، ص۱۲۴)

ب: معنی اصطلاحی مسئولیت: علمای لغت، مفهوم «مسؤولیت» را به صورت‌های مختلف تعریف کرده‌اند:

در معجم وسیط مسئولیت را از نگاه های مختلف تعریفات مختلف بیان نموده است:

الف: مسئول از رجال دولت که به انجام کاری مأمور است و مسئولیت آن برعهده اوست.

ب: مسئولیت به طور کلی حال یا صفت کسی است که در مورد امری که مسئولیت آن برعهده اش است، مورد سوال قرار می گیرد.

ج: و از نظر اخلاقی به تعهد شخص نسبت به آنچه که از او به صوتر گفتار یا عمل صادر می شود، اطلاق می شود.

د: و از نظر قانون مصر، مسئولیت: به تعهد برای اصلاح خطای واقع شده بر دیگری اطلاق می شود. (إبراهیم مصطفی، بی‌تا، ج۱، ص۴۱۱)

واضح است که مسؤولیت محدود به یک بعد نیست؛ بلکه همزمان شامل جنبه‌های فردی، اجتماعی، اخلاقی و قانونی می‌شود. این چندبعدی بودن نشان می‌دهد که رعایت مسؤولیت نه تنها عدالت و نظم در جامعه و محیط کار را تضمین می‌کند، بلکه سلامت اخلاقی و حقوقی فرد را نیز حفظ می‌نماید و با آموزه‌های شرعی و قانونی کاملاً هماهنگ است.

۲,۳. تعریف کار

الف: تعریف لغوی کار: لفظ "کار" در زبان عربی مرادف لفظ "عمل" است، و معانی مختلف را افاده می کند، از آنحمله: رفتار، کردار، مهنت، شأن، امر و غیره، عامل شخصی که بر جمع آوری صدقات موظف باشد و یا شخص در کدام صنعت و شغلی مصروف باشد. (ابن منظور، (بی تا)، ج۱۱، ص۴۷۴)

ب: تعریف اصطلاحی کار: مفهوم کار در منابع گوناگون به شکل‌های متفاوتی تعریف شده است؛ نمونه‌هایی از این تعاریف عبارت‌اند از:

۱-کار (عمل) را چنین تعریف نموده است: تلاشی که انسان برای کسب منفعت انجام می دهد. (مصطفی، بی تا، ج۲، ص۶۲۸)

۲-تلاش ارادی که انسان برای تولید کالاها و خدمات انجام می دهد. (جمال، ۱۹۸۶، ص۹۶)

با توجه به تعاریف فوق، روشن می‌شود که «کار» مفهومی گسترده دارد که هم شامل تلاش و کوشش انسانی برای کسب منفعت و تولید کالا و خدمات می‌شود و هم هر نوع فعل یا حرکت از موجودات زنده و حتی اشیاء را دربرمی‌گیرد؛ بنابراین کار، هم بعد ارادی و اقتصادی دارد و هم بعد عام و طبیعی.

۲,۴. تعریف کارگر

مفهوم کارگر نیز در منابع مختلف به گونه‌های متفاوت تعریف شده است؛ به عنوان نمونه می‌توان به تعاریف زیر اشاره کرد:

۱- کارگر کسی است که در یک حرفه یا صنعت کار می کند. (أبو جیب، ۱۹۸۸، ص۲۶۲).

۲- کارگر کسی است که کار می کند و فعالیتی دستی انجام می دهد و معمولا به ازای کار خود در یک مؤسسه یا پروژه، حقوق مادی یا معنوی دریافت می کند. (النجفی، ۱۹۷۷، ص ۱۹۰)

با توجه به تعاریف فوق، کارگر به کسی اطلاق می‌شود که با تلاش و فعالیت در حرفه یا صنعت، کاری انجام می‌دهد و معمولاً در ازای آن حق یا مزایای مادی و معنوی دریافت می‌کند؛ بنابراین مفهوم کارگر هم شامل فعالیت حرفه‌ای و هم تلاش معیشتی است.

۲,۵. تعریف عدالت

عدالت عبارت است از رعایت انصاف و تساوی در رفتار و سنجش امور، چنان‌که عقل و تجربه آن را می‌پذیرند. «عدل» بیشتر در احکام عقلانی و شرعی به کار می‌رود و نشانه بی‌طرفی و اجتناب از جور و ستم است، و «عِدُل» یا «عَدِیل» در امور محسوس و قابل اندازه‌گیری مانند وزن و شمار کاربرد دارد. عدل در نفس‌ها راستی و استواری است و حکمران عادِل کسی است که در حکم و قضاوت خویش انصاف را رعایت کند. (اصفهانی، ۱۴۱۲، ص۵۵۱. ابن منظور، بی تا، ج۱۱، ص۴۳۰).

جرجانی (رحمه الله)، عدل را چنین را تعریف نموده است: عدل، یعنی میانه‌روی و میانه‌سازی بین دو حد افراط و تفریط. (جرجاني، ۱۹۸۳، ص۱۴۷).

لفظ عدل در قرآن کریم شانزده بار به‌صورت مستقل آمده و در چهارده موضع دیگر با مشتقات متنوع خود تکرار شده است؛ تکراری معنادار که از اهتمام ویژه قرآن کریم به اصل عدالت و

نقش بنیادین آن در سامان‌بخشی حیات فردی و اجتماعی انسان حکایت دارد. (عبدالباقی، ۱۳۶۴، ص۴۰۱)

۳. یافته های تحقیق

۳,۱. اهمیت کار و کارگر در اسلام

اهمیت کار و جایگاه کارگر از آن‌جا روشن می‌شود که قرآن کریم با تعابیر و الفاظ گوناگون، انسان را به تلاش و فعالیت فراخوانده و ارزش و منزلت آن را تبیین کرده است؛ به‌گونه‌ای که لفظ «عمل» (۳۵۹) بار در (٦٨) سوره به‌کار رفته و هم کار به مفهوم معنوی و اخلاقی و هم فعالیت مادی و دنیوی و نیز عمل اخروی را در بر می‌گیرد. افزون بر آن، الفاظ دیگری همچون «کسب» (٦٧) بار، «ضرب» به‌ویژه در تعبیر «ضرب فی الأرض» (۵۸) بار، «سعی» (۳۰) بار، «کدح/کادح» (۲) بار، «زرع» (۱۴) بار، «صنع» (۲۰) بار و «تجر» (۹) بار نیز در بیان ابعاد مختلف تلاش انسانی به‌کار رفته است که این تنوع و فراوانی، بیانگر گستره معنایی کار در منطق قرآن و اهتمام ویژه وحی الهی به فعالیت مسئولانه و سازنده انسان در عرصه دنیا و آخرت است. (عبدالباقی، ۱۳٦۴، ص۱۵۲، ۳۳۰، ۳۵۱، ۴۱۴، ۴۱۸، ۴۸۱، ۵۹۸، ٦۰۴). برای توضیح بیشتر موضوع، در سطور ذیل چندی از آیات و احادیث نبوی را بطور نمونه ذکر خواهم نمود که از آنها اهمیت و جایگاه کار و کارگر بیشتر و خوبتر شناخته می شود:

۱- الله متعال در یکی از آیات قرآن کریم چنین ارشاد فرموده است: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولاً فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِن رِّزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ﴾ (الملك: ۱۵). لذا این آیت مبارکه اهمیت کار و تلاش فهمیده می شود که سبب حصول روزی انسان و بقای وی است.

۲- الله متعال برای ما در قرآن کریم، واقعات و حالات پیامبران خویش را بیان نموده، سعی و تلاش که ایشان برای بدست آوردن کسب حلال انجام می دادند نیز بیان شده است، قسمیکه در ارتباط موسی (علیه السلام) چنین آمده است: ﴿قَالَ إِنِّيٓ أُرِيدُ أَنْ أُنكِحَكَ إِحْدَى ابْنَتَيَّ هَاتَيْنِ عَلَى أَن تَأْجُرَنِي ثَمَانِيَ حِجَجٍ فَإِنْ أَتْمَمْتَ عَشْراً فَمِنْ عِندِكَ وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ سَتَجِدُنِي إِن شَاء اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾. (القصص: ۲۸) ترجمه: (آن مرد کهن سال) گفت: من می خواهم یکی از این دو دخترانم را به نکاح تو درآورم، بشرط اینکه هشت سال خدمت مرا کنی، پس اگر ده سال را تمام کنی، پس از (اخسان) توست، من نمی خواهم (بر تو سخت گیرم و) تو را در مشقت اندازم، اگر الله بخواهد مرا از نیکان خواهی یافت. (بدخشانی، ۱۴۳۹، ص۳۸۸)

۳- در ارتباط زکریاء (علیه السلام) ذکر شده است که وی نجار بودند: عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللهِ (ﷺ) قَالَ: «كَانَ زَكَرِيَّاءُ نَجَّاراً»(مسلم، ۱۳۳۴، ج۷، ص۱۰۳). امام نووی (رحمه الله) بر این حدیث توضیح داده است که: «از این حدیث معلوم می شود که صنایع و حرفه‌ها جایز و مجاز هستند و کاری مانند نجاری شأن و شرافت فرد را از بین نمی‌برد، بلکه یک حرفه نیکو و با فضیلت است. همچنین فضیلتی برای حضرت زکریا (علیه السلام) ذکر شده، زیرا او خود صانعی بود که از دسترنج خود روزی می‌خورد. به همین ترتیب، پیامبر (ﷺ) فرموده‌اند: «بهترین غذایی که انسان می‌خورد، از کسب خود اوست»، و همچنین ثابت شده که نبی‌الله داود نیز از کار و تلاش دست خود روزی می‌خورد». (نووی، ۱۳۹۲، ج۱۵، ص۱۳۵)

۴- کسب و کار یکی از نعمت های الهی بوده که الله متعال در قبال آن طلبگار شکر شده است: ﴿لِيَأْكُلُوا مِن ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾ (یس: ۳۵) ترجمه: تا از میوه های آن درختان و از آنچه دست های شان به عمل آورده بخورند. آیا باز هم شکر نمی گزارند؟ (بدخشانی، ۱۴۳۹، ص۴۴۲). ابن کثیر (رحمه الله) در ضمن این آیت چنین نوشته اند: «وما عملته أيديهم يعني همهٔ آنچه دارند و به دست آورده‌اند، جز از رحمت و فضل خداوند بر آنان نیست؛ نه به دلیل تلاش و کوشش خودشان، و نه به خاطر توان و قدرت و نیرویشان. ابن عباس و قتاده (رضی الله عنهما) این معنا را بیان کرده‌اند. از این رو خداوند (جل جلاله) می‌فرماید: «آیا شکر نمی‌ورزند؟» یعنی چرا شکر نعمت‌های بی‌شمار و فراوانی که خداوند به آنان عطا کرده است به جای نمی‌آورند».(ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج٦، ص۵۱۱)

حافظ ابن حجر (رحمه الله) در ضمن "بَاب الإستعفاف عَن الْمَسْأَلَة، بعد از بیان نمودن احادیث، چنین توضیح داده اند: «در این حدیث بر پرهیز از درخواست مستقیم کمک و روی آوردن به دیگران برای روزی تأکید شده است. حتی اگر انسان برای به دست آوردن روزی مجبور به تحمل سختی شود، باید از سؤال و درخواست صرف‌نظر کند. زیرا اگر این عمل جایز بود، فرد از ذلت سؤال و پاسخ محتمل ناتوانی و همچنین کسی که کمک می‌کند از فشار مالی ناشی از دادن به همهٔ درخواست‌کنندگان در امان نمی‌بود».(ابن حجر، ۱۳۷۹، ج۳، ص۳۳٦)

این مجموعه چند آیه و حدیث نشان‌دهنده اهمیت کسب و کار از منظر شریعت است که در اینجا گردآوری شد، اما اگر بخواهیم تمامی نصوص مرتبط را مورد بررسی قرار دهیم، نه چند مقاله، بلکه تحقیقات مستقل و مفصل با حجمی نامحدود لازم خواهد بود

۳,۲. مقاصد شرعی از انجام کار

با بررسی جامع متون و مقاصد کلی شریعت، می‌توان اهداف و مقاصد شرعی کار و تلاش انسانی را شناسایی کرد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

الف) هدف عبادی

انسان موظف است که تلاش، کوشش و زحمت کند، و هنگامی که این کار را انجام می‌دهد، در حقیقت در پاسخ به فرمان خداوند متعال عمل می‌کند تا انسانی فعال و تولیدکننده باشد؛ از این طریق، رضایت خداوند سبحان را به دست می‌آورد و به سوی او تقرب می‌جوید. از حضرت عمربن الخطاب (رضی‌الله عنه) روایت شده است می‌گوید: «هیچ‌یک از شما نباید از تلاش برای به‌دست‌آوردن روزی دست بکشد و بنشیند و بگوید: «خدایا مرا روزی بده»، در حالی‌که می‌داند آسمان طلا و نقره نمی‌بارد؛ بلکه خداوند روزی مردم را از راه یکدیگر و از طریق اسباب و تلاش فراهم می‌کند. سپس این آیه از قرآن کریم را تلاوت کرد: ﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ﴾.(الجمعة: ۱۰). (الأندلسی، ۱۴۰۴، ج۲، ص۳۴۲).

ب) هدف آبادانی زمین و توسعه ثروت

خداوند منابع و مواهب خود را در زمین و آسمان برای انسان فراهم کرده است، اما بهره‌مندی از آن تنها از طریق کار و کسب ممکن است. هدف از این تلاش، نه تنها تأمین نیاز فردی، بلکه ایجاد تولید و همکاری جمعی برای رفع نیازهای جامعه است. ابن عاشور (رحمه الله) می‌گوید: «و اکثر قواعد تشریع مالی مربوط به حفظ اموال افراد و متوجه حفظ اموال امت است؛ زیرا منفعت مال خصوصی به منفعت عمومی ثروت امت بازمی‌گردد، اموال موجود در دست افراد، منافعش به صاحبان آن و به کل امت بازمی‌گردد؛ زیرا فواید حاصل از گردش آن محدود به منتفعان نمی‌شود.». (ابن عاشور، ۲۰۰۴، ج۲، ص۲۲۴).

ج) هدف تحقق خودکفایی

یکی از مقاصد شریعت این است که انسان نیاز خود را تأمین کند و بار دیگران نباشد؛ خداوند ابزارهایی فراهم کرده که با بهره‌گیری از آن‌ها انسان می‌تواند نیاز خود و تحت سرپرستی‌اش را برآورده کرده و حتی به مستحقان کمک کند. از این رو، کار یکی از سه اصل کسب روزی به شمار می‌آید، همان‌گونه

که شیخ محمد الطاهر بن عاشور می‌گوید: «کسب و کار عبارت است از تلاش برای فراهم‌ساختن نیازهای زندگی، خواه از راه کار و کوشش جسمی، یا از طریق تعامل و دادوستد با دیگران. اساس و ارکان کسب سه چیز است: زمین، کار و سرمایه». (ابن عاشور، ۲۰۰۴، ج۲، ص۲۲۴)

بنابراین اسلام کسی را که توان کسب دارد و می‌تواند کار کند، از درخواست کمک و گرفتن صدقه از دیگران منع کرده است؛ پیامبر ﷺ فرمود: «لاَ تَحِلُّ الصَّدَقَةُ لِغَنِيٍّ، وَلاَ لِذِي مِرَّةٍ سَوِيٍّ». (أبو داود، ج۲، ص۱۱۸، شماره حدیث: ۱۶۳۴)

د) هدف ابراز توانمندی‌های فردی در کار، تولید و خلاقیت

خداوند در هر انسان ظرفیت‌ها و توانایی‌هایی نهاده است که با کار و به‌کارگیری آن‌ها، فرد نه تنها به خودکفایی و تحقق شخصیت خویش می‌رسد، بلکه به دیگران نیز سود می‌رساند و نیاز فطری خود را برآورده می‌سازد و در حدیث نبوی شریف آمده است: «كُلٌّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ» (البخاری، ج۹، ص۱۵۹، شماره حدیث: ۷۵۵۱). اگرچه این حدیث درباره قضا و قدر است، اما معنای کلی آن نشان می‌دهد که انسان با بهره‌گیری از استعدادها و توانایی‌های الهی، مسیر مناسبی در کار می‌یابد و مؤسسات آموزشی و توانمندساز نیز تلاش می‌کنند افراد را در مسیری قرار دهند که با توانایی‌ها و گرایش‌هایشان هماهنگ باشد.

۳،۳. حقوق و مسئولیت‌های کارگران در اسلام

۳،۳،۱. حقوق کارگران بر صاحب کار

خداوند متعال بنابر حکمت خود میان انسان‌ها تفاوت‌هایی قرار داده است تا امور دنیا به جریان افتد و هر کس جایگاه و سهم خود را در زندگی بشناسد؛ یکی از جلوه‌های این تدبیر، حقوق و روابط کارگران و صاحبان کار است. الله متعال در قرآن کریم چنین فرموده است: ﴿نَحنُ قَسَمنَا بَينَهُم مَّعِيشَتَهُم فِي ٱلحَيَوٰةِ ٱلدُّنيَا وَرَفَعنَا بَعضَهُم فَوقَ بَعض دَرَجَٰت لِّيَتَّخِذَ بَعضُهُم بَعضا سُخرِيّا﴾ (الزخرف: ۳۲).

آلوسی (رحمه الله) در ضمن آیت کریمه، چنین نوشته اند: «خداوند برخی را بر برخی دیگر در رزق و دیگر اصول معاش درجاتی قرار داده است که با توجه به نزدیکی و دوری، بر اساس حکمت الهی متفاوت است. بدین ترتیب، ضعیف و قوی، ثروتمند و فقیر، خادم و مخدوم، حاکم و محکوم به گونه‌ای قرار گرفته‌اند که بتوانند یکدیگر را مورد استفاده قرار دهند، در امور خود بهره‌مند شوند و در حرفه‌ها و مشاغل یکدیگر شریک باشند. این تفاوت‌ها برای ایجاد تعامل، همکاری و همزیستی است، نه به سبب کمال در کسی که بهره‌مند است و نه نقص در کسی که کمتر بهره دارد. اگر این تدبیر و نظم را به اختیار و تدبیر خود انسان‌ها واگذار می‌کردیم، گمراه می‌شدند و نابود می‌گشتند» (الآلوسي، ۱۴۱۵،

ج۱۳، ص۷۸). در این بخش لازم است برخی حقوق کارگران نسبت به صاحب کار بیان شود تا هنگام کار، رعایت گردد؛ زیرا هرگاه صاحب کار توقع بیشتری از کارگران داشته باشد، موظف است حقوق آنان را نیز پاس دارد.

الف) حق کارگر در احترام به انسانیت او

اسلام انسان را از همان لحظه تولد (حتی در دوران جنینی) به کرامتی شایسته و والا مزین کرده است، که شامل تمام انسان‌ها می‌شود: زن و مرد، سفید و سیاه، فقیر و غنی، ضعیف و قوی. این کرامت، شامل حفاظت از جان، مال، عرض، نسب، وطن، آزادی و وجدان انسان است و هیچ کس حق تجاوز به آن را ندارد. این حریم الهی تا زمانی برقرار است که خود فرد آن را نقض نکند. اسلام تنها به تبیین حقوق انسان به صورت نظری اکتفا نکرده، بلکه هر فرد را تشویق می‌کند تا از کرامت خود دفاع کند، حتی با فداکاری و مبارزه در راه حفظ آن. (الخطیب: ۱۴۲۵هـ، ص ۲۳۴).

بهترین گواه بر این حق، حدیثی است که نشان‌دهنده اوج احترام و تکریم کارگر در اسلام است؛ چنان‌که از انس بن مالك (رضی‌الله‌عنه) روایت شده است: «خَدَمْتُ النَّبِيَّ صلى الله عليه وسلم عَشْرَ سِنِينَ، فَمَا قَالَ لِي أُفٍّ، وَلاَ لِمَ صَنَعْتَ، وَلاَ أَلاَّ صَنَعْتَ» (البخاری،ج ۸، ص۱۴، شماره حدیث: ۶۰۳۸). این حدیث بیانگر آن است که در اسلام، رعایت ادب، احترام، نرم‌خویی و حفظ کرامت کارگر از اصول اساسی اخلاق اجتماعی به شمار می‌رود.

ب) رعایت سلامت حرفه ای

بر صاحب‌کار لازم است که سلامت و رفاه همه کارگران را در محیط کار تضمین کند. ازاین‌رو، باید در صورت نیاز، لباس‌ها و وسایل ایمنی مناسب و تجهیزات حفاظتی لازم را فراهم سازد و تا حد امکان از کارگران و دیگر افراد در برابر حوادث، خطرات و مواد زیان‌آور که می‌تواند بر سلامت آنان تأثیر منفی بگذارد، محافظت نماید؛ زیراکه دین مبین اسلام از همه بیشتر بر حفاظت جان تأکید کرده است، قسمیکه در قرآن کریم چنین آمده است: ﴿من أَجلِ ذَلِكَ كَتَبنَا عَلَى بَنِي إِسرَءِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفسَا بِغَيرِ نَفسٍ أَو فَسَاد فِي ٱلأَرضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ ٱلنَّاسَ جَمِيعا وَمَن أَحيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحيَا ٱلنَّاسَ جَمِيعا﴾. (المائدة: ۳۵).

در حدیثی آمده است: وَيُمِيطُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ صَدَقَةٌ. (البخاری، ج۴، ص۵۶، شماره حدیث: ۲۹۸۹) . لذا هر آنچه که حفاظت کارگر را در خطر بیندازد، شرعا دور کردن آن لازمی است.

ج) حق کارگر در استراحت

اسلام به کارگر حق استراحت داده است که باید بعد از انجام دادن کار، برای استراحت روحی و جسمی فرصتی برایش داده شود؛ زیراکه در حدیث مبارک استراحت جسمی و روحی را حقی بر انسان گفته است: عن عَبْد اللهِ بْن عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ رضي الله عنهما: «قَالَ لِي رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وسلم: يَا عَبْدَ اللهِ، أَلَمْ أُخْبَرْ أَنَّكَ تَصُومُ النَّهَارَ وَتَقُومُ اللَّيْلَ، فَقُلْتُ: بَلَى يَا رَسُولَ اللهِ، قَالَ: فَلاَ تَفْعَلْ، صُمْ وَأَفْطِرْ، وَقُمْ وَنَمْ، فَإِنَّ لِجَسَدِكَ عَلَيْكَ حَقًّا، وَإِنَّ لِعَيْنِكَ عَلَيْكَ حَقًّا، وَإِنَّ لِزَوْجِكَ عَلَيْكَ حَقًّا، وَإِنَّ لِزَوْرِكَ عَلَيْكَ حَقًّا. (البخاری، ج۳، ص۳۹، شماره حدیث: ۱۹۷۵) .

این حدیث دلالت می‌کند که اسلام بر توازن و اعتدال در زندگی تأکید دارد و انسان را از افراط در کار یا عبادت که موج آسیب جسمی و روانی می‌شود، بازمی‌دارد. ازاین‌رو، اگر خود انسان موظف است حق جسم و روان خویش را رعایت کند، به طریق اولی صاحب‌کار نیز مکلف است شرایطی فراهم سازد که کارگر از استراحت کافی برخوردار باشد.

د) رعایت توانایی جسمی کارگر

دین مبین اسلام در ضمن دیگر حقوقی که برای کارگر بیان نموده است، نیز تاکید کرده است که کارگر تحت فشار کار قرار داده نشود و یا اینکه بیش از ساعات مشخص کاری از او کار گرفته شود، و یا وی را به کاری وادار نماید که توانایی انجام آنرا نداشته باشد نیز منع کرده است، قسمیکه در واقعه موسی (علیه السلام) چنین آمده است: ﴿وَمَا أُرِيدُ أَن أَشُقَّ عَلَيكَ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ ٱللَّهُ مِنَ ٱلصَّٰلِحِينَ﴾. (القصص: ۲۷). ترجمه: من نمی خواهم (بر تو سخت گیرم و) تو را در مشقت اندازم. اگر الله بخواهد مرا از نیکان خواهی یافت. (بدخشانی، ۱۴۳۹، ص۳۸۸) .

در حدیث مبارک چنین آمده است: «إِخْوَانُكُمْ جَعَلَهُمُ اللَّهُ تَحْتَ أَيْدِيكُمْ، فَأَطْعِمُوهُمْ مِمَّا تَأْكُلُونَ، وَأَلْبِسُوهُمْ مِمَّا تَلْبَسُونَ، وَلاَ تُكَلِّفُوهُمْ مَا يَغْلِبُهُمْ، فَإِنْ كَلَّفْتُمُوهُمْ فَأَعِينُوهُمْ». (ابن ماجه، ج۲، ص۱۲۱۶، شماره حدیث: ۱۲۱۶). این حدیث نشان می‌دهد که اسلام رابطه صاحب‌کار و کارگر را بر پایه برادری، رحمت و عدالت بنا نهاده است. پیامبر اسلام (ﷺ) با تعبیر «إخوانکم» بر کرامت انسانی کارگران تأکید کرده و آنان را نه ابزار سود، بلکه برادران دینی و انسانی معرفی نموده است. بر این اساس، صاحب‌کار مکلف است نیازهای اساسی کارگر، مانند خوراک و پوشاک مناسب را فراهم سازد، با او با احترام رفتار کند و او را به کاری فراتر از توانش وادار نسازد.

ه) حق انجام فرائض دینی

برخی عبادات از جمله فرایضی‌اند که الله متعال بر بندگان واجب گردانیده و ادای آن‌ها در هر حال لازم است؛ مانند نمازهای پنج‌گانه، نماز جمعه، روزه ماه مبارک رمضان و حج فرض. ازاین‌رو، هنگام

کار نیز هرگاه وقت عبادت فرا رسد، بر کارگر و صاحب‌کار هر دو لازم است که کار را متوقف ساخته و به انجام فرایض الهی بپردازند؛ زیرا اطاعت از هیچ‌کس در ترک واجبات یا ارتکاب گناه جایز نیست. چنان‌که در حدیث شریف آمده است: «السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ عَلَى الْمَرْءِ الْمُسْلِمِ فِيمَا أَحَبَّ وكَرِهَ، مَا لَمْ يُؤْمَرْ بِمَعْصِيَةٍ، فَإِنْ أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ فَلَا سَمْعَ عَلَيْهِ وَلَا طَاعَةَ». (الترمذی، ج۳، ص۳۲۵، شماره حدیث: ۱۷۰۷).

و) دستمزد مناسب و پرداخت بر وقت آن

دین مبین اسلام بر تعیین روشن و پرداخت عادلانه مزد تأکید فراوان دارد؛ چنان‌که در قرآن کریم در موارد متعدد به پاداش و جزای عمل اشاره شده و بر ضرورت رعایت حق هر عامل و کارگر تأکید گردیده است. این امر نشان‌دهنده جایگاه عدالت و امانت در نظام اقتصادی اسلام است. از آنجمله در واقعه موسی و شعیب (علیهما السلام) چنین آمده است: ﴿قَالَت إِنَّ أَبِي يَدعُوكَ لِيَجزِيَكَ أَجرَ مَا سَقَيتَ لَنَا﴾. (القصص: ۲۵).

در بخش مزد، لازم است که حق تعیین شده بدون کمی و کاستی پرداخت شود، قسمیکه در قرآن کریم در این باره آمده است: ﴿وَيل لِّلمُطَفِّفِينَ . ٱلَّذِينَ إِذَا ٱكتَالُواْ عَلَى ٱلنَّاسِ يَستَوفُونَ. وَإِذَا كَالُوهُم أَو وَّزَنُوهُم يُخسِرُونَ﴾.(المطففین: ۱-۳). در تفسیر محمد بن جریر طبری چنین آمده است: مراد از این آیه کسانی‌اند که از حقوق مردم می‌کاهند و در پیمانه و وزن، حق آنان را کم می‌دهند؛ خواه هنگام پیمانه‌کردن یا وزن‌کردن، از مقدار واجب و کامل آن می‌کاهند. اصل این لفظ از «چیز اندک و ناچیز» گرفته شده است و «مطفّف» کسی است که حق صاحب حق را در پیمانه یا وزن، کمتر از حدّ کامل و شایسته آن ادا می‌کند. (الطبری، ۱۴۲۲، ج۲۴، ص۱۸۵)

این تعبیر نشان‌دهنده آن است که هرگونه کاستن از حق دیگران، حتی به مقدار اندک، در اسلام نکوهیده و ناپسند شمرده شده است. دین مبین اسلام در باب اجرت و دستمزد نیز تأکید فراوان کرده و پرداخت آن را به‌گونه‌ای فوری و بدون تأخیر لازم دانسته است؛ ازاین‌رو، صاحب‌کار مکلف است پس از پایان کار، مزد کارگر را در کوتاه‌ترین زمان ممکن بپردازد و از هرگونه تأخیر و ستم در این زمینه بپرهیزد؛ چنان‌که در حدیثی آمده است: قسمیکه در حدیث مبارکه آمده است: «أَعْطُوا الأَجِيرَ أَجْرَهُ، قَبْلَ أَنْ يَجِفَّ عَرَقُهُ. (ابن ماجه، ج۲، ص۸۱۷، شماره حدیث: ۲۴۴۳).

امام شاه ولی‌الله دهلوی (رحمه‌الله) در خصوص ضرورت تطبیق مزد با نیازهای واقعی کارگر چنین بیان می‌فرماید: «مزد کارگر باید به‌گونه‌ای تعیین شود که نه صاحب‌کار در آن افراط یا کوتاهی کند و نه کارگر از حد آن تجاوز نماید. پیامبر اسلام (ﷺ) فرمود: «من كَانَ لنا عَاملا فليكتسب زَوْجَة، فان لم يكن لَهُ خَادِم فليكتسب خَادِمًا ، فَإِن لم يكن لَهُ مسكن فليكتسب مسكنا». پس هرگاه امام، عاملِ جمع‌آوری صدقات (زکات) را در یک سال اعزام کند، باید برای او از مال صدقات به اندازه‌ای که

هزینه و مخارجش را کفایت کند، مقرر نماید و افزون بر آن نیز به اندازه‌ای برای او باقی بگذارد که نیازهای او را برآورده سازد؛ زیرا برای مقدار افزون بر هزینه، حدّ معینی وجود ندارد. اما اگر تنها به اندازه مخارج و بدون هیچ افزایشی به او داده شود، عامل برای انجام این کار اقدام نمی‌کند و به آن رغبت نشان نمی‌دهد. (دهلوی، ۱۴۲۶، ج۲، ص۲۳۳).

۳،۳،۲. مسئولیت های دینی کارگران

دین مبین اسلام برای انجام درست کسب‌وکار، قواعد و ضوابطی مقرر داشته تا کار به نحو احسن انجام شود و نتایج مطلوب حاصل گردد، در سطور زیر به برخی از قواعد و آدابی که اسلام به حقوق کارگران اختصاص داده است، اشاره خواهیم کرد.

الف) نیت خالص و جستجوی رضای الله متعال

برای یک کارگرد منحیث مسلمان لازم است که از همه اول، باید در قبال کسب و کار خویش، نیت درست داشته باشد؛ زیراکه در حدیث مبارکه آمده است: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى. (البخاری، ج۱، ص٦، شماره حدیث:۱).

همچنان هدف انجام دادن کار، خودداری از دراز کردن دست گدایی از مردم باشد، و طلب نمودن رزق حلال برای فامیل و خانواده باشد؛ قسمیکه پیامبر ﷺ در این ارتباط چنین ارشاد فرموده اند:«إِنَّكَ لَنْ تُنْفِقَ نَفَقَةً تَبْتَغِي بِهَا وَجْهَ اللهِ إِلاَّ أُجِرْتَ عَلَيْهَا، حَتَّى مَا تَجْعَلُ فِي امْرَأَتِكَ» (البخاری، ج۱، ص۲۰، شماره حدیث: ٥٦). این احادیث نشان می‌دهد که نیّت درست و هدف الهی در کار، اساس ارزشمند شدن هر فعالیت اقتصادی است. کارگر مسلمان باید در تلاش برای کسب روزی حلال و رفع نیاز خانواده و خودداری از وابستگی به دیگران، هدفی الهی داشته باشد.

ب) امانت داری در بخش کار

امانتداری در همهٔ بخش لازم است، خصوصا در بخش اداری و بدون آن، کار و کسب نتیجه نمی دهد، امام بخاری (رحمه الله) در ضمن باب الإجاره، عنوانی را بنام"استئجار الرجل الصالح" قائم نموده در ضمن آن این آیت را بیان نموده است: ﴿إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الأَمِينُ﴾. (القصص: ٢٦). بعدا این حدیث را بیان نموده اند: «الْخَازِنُ الأَمِينُ، الَّذِي يُؤَدِّي مَا أُمِرَ بِهِ طَيِّبَةً نَفْسُهُ، أَحَدُ الْمُتَصَدِّقِينَ» (البخاری، ج۳، ص۸۸، شماره حدیث: ۲۲٦۰). این آموزه‌ها نشان می‌دهد که امانتداری پایه‌ای اساسی در هر فعالیت کاری و اقتصادی است، به‌ویژه در امور اداری و مالی؛ زیرا بدون رعایت امانت، کسب‌وکار به نتیجه مطلوب نمی‌رسد.

پ) انجام کار به شکل مطلوب

این مسئولیت نسبت از دیگر مسئولیت ها، بیشتر قابل تمرکز بوده؛ زیرا اگر کارگر اهل فن و متخصص نباشد، تعیین آن در همان بخش بی فایده است، و قرآن کریم برای ما در این بخش رهنمایی خوبی نموده است، قسمیکه در واقعه یوسف (علیه السلام) چنین آمده است: ﴿قَالَ اجْعَلْنِي عَلَىٰ خَزَآئِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ﴾ (یوسف: ۵۵). در این آیت، یوسف (علیه السلام) برای ما تعلیم داده است که برای کارگر لازم است تخصص در بخش خود داشته باشد، ا ینکه کسب و کار نتیجه خوبی را افاده نماید. در حدیث مبارکه هم پیامبر (ﷺ) در ارتباط اتقان و تخصص چنین ارشاد نموده اند: إن الله تبارك وتعالى يحب إذا عمل أحدكم عملاً أن يتقنه. (البيهقي، ۱۴۲۳، ج۷، ص۲۳۲، شماره حدیث: ۴۹۲۹).

و در صورت نبود تخصص، انسان خود و دیگران را به مشکل خواهد انداخت. لذا هر قدر کارگر متعهد و متخصص باشد، همانقدر تولیدات خوبی را در جامعه تقدیم می کند و از طریق آن، منفعتی که در نظر است به وی و کارفرما می رسد و بنابر آن توسعه پایداری در جامعه پیدا می شود. (محمد، ۱۹۹۸، ص۱۷)

ت) عدم غیبت از کار در طول ساعت کاری

یکی از مسئولیت های کارگر همین است که اوقات کار را رعایت نموده بدون ضرورت دینی و یا دنیوی، از کار رخصتی نگیرد و غیر حاضر نشود؛ زیرا عده ی از کارگران بدون در نظر گرفتن تعهد دینی، در اوقات کار غیر حاضر می باشند و بنابر همین کار شان، ضرر زیادی را بر کار و جامعه تقدیم می کنند، در حدیث مبارکه چنین آمده است: «لاَ ضَرَرَ وَلاَ ضِرَارَ» (ابن ماجه، ج۲، ص۷۸۴، شماره حدیث: ۲۳۴۱).

کارگر در قبال کار خویش، مزدی را دریافت می کند پس اگر وی در اوقات رسمی کار غیرحاضر باشد، مزدی دریافت شده برایش حلال نیست، قسمکیه ابن قدامه (رحمه الله) در تحت فصل: استئجار ناسخ لينسخ له كتب فقه أو حديث، در این ارتباط چنین گفته است: «و برای او (قاری یا ناسخ) روا نیست که هنگام نسخ با دیگری گفتگو کند، و نه آنکه به کاری سرگرم شود که دل و ذهنش را مشغول کرده و موجب خطا گردد؛ و نه برای دیگری جایز است که او را به گفت‌وگو وادارد یا سرگرمش کند. همچنین هر کاری که با مشغول شدنِ دل و ذهن دچار اختلال می‌شود ـ مانند ریسندگی، بافندگی و کارهای مشابه ـ نباید در این حالت انجام گیرد». (ابن قدامة، ۱۳۸۹، ج۵، ص۳۴۳).

ث) لزوم مراقبت و نگهداری ابزار و تجهیزات تحت سرپرستی

طبیعی است که هر فعالیت کاری نیازمند مجموعه‌ای از ابزار و وسایل است و بدون آن‌ها، کار معنا و ارزش خود را از دست می‌دهد. ازاین‌رو، کارگر موظف است در انجام وظایف خویش، ابزار و وسایلی را که از سوی صاحب‌کار به او سپرده شده است، حفظ و مراقبت کند و از هرگونه خیانت یا تلف آن‌ها خودداری نماید. این مراقبت نه تنها از حقوق صاحب‌کار است، بلکه در چارچوب حفاظت از نفس، دین، مال، آبرو و خانواده نیز قرار دارد و از نظر شرع، خیانت در این زمینه ممنوع است. قسمیکه در قرآن کریم چنین فرموده است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَخُونُواْ اللّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُواْ أَمَانَاتِكُمْ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ (الأنفال: ۲۹). این اموال در نزد کارگر، امانت است که اگر بنابر تعدی وی هلاک شود از وی تاوان گرفته می شود، پیامبر ﷺ برای ما در این اتباط اصولی را بیان میدارد: «مَنِ استعملناهُ على عَمَلٍ فرزقْناهُ رزقاً فما أخذَ بعد ذلك فهو غُلولٌ». (أبو داود، ج۴، ص۵۶۵، شماره حدیث: ۲۹۴۳). در این حدیث مبارکه اشاره به این است که هر آن اقدام و کاری که خلاف اصول و ضوابط و مقررات تعهدنامه ی بین کارگر و صاحب کار باشد، خیانت شمرده می شود.

ج) انجام دادن دستورات به اندازه ی که به کار مربوط شود

برای موفقیت در کار، لازم است که کارگر در چارچوب شریعت، از امیر یا مسئول خود اطاعت کند و آداب و مقررات کاری را رعایت نماید. البته این اطاعت محدود به مواردی است که با دستورات الهی سازگار باشد و فرمانبرداری از کاری که خلاف شریعت است، جایز نمی‌باشد. قسمیکه در حدیث مبارکه چنین آمده است: «السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ عَلَى الْمَرْءِ الْمُسْلِمِ فِيمَا أَحَبَّ وكَرِهَ، مَا لَمْ يُؤْمَرْ بِمَعْصِيَةٍ، فَإِذَا أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ فَلاَ سَمْعَ وَلاَ طَاعَةَ». (البخاری، ج۹، ص۶۳، شماره حدیث: ۷۱۴۴).

چ) عدم افشای رازهای کار

و این مسئولیت از نصوص شرعی گرفته شده است، قسمیکه الله متعال در قرآن چنین رهنمایی نموده است: ﴿قَالَ يَا بُنَيَّ لاَ تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُواْ لَكَ كَيْداً إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلإِنسَانِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾ (یوسف: ۵). امام قرطبی رحمه‌الله در تفسیر همین آیه می‌نویسد: «در این آیه دلالتی نیز وجود دارد بر جواز خودداری از آشکار ساختن نعمت‌ها در برابر کسی که بیم حسد و نیرنگ او می‌رود». (القرطبي، ۱۳۸۴، ج۹، ص۱۲۷).

در کتاب ادب الدنیا و الدین چنین آمده است: اعْلَمْ أَنَّ كِتْمَانَ الأَسْرَارِ مِنْ أَقْوَى أَسْبَابِ النَّجَاحِ، وَأَدْوَمِ لِأَحْوَالِ الصَّلاَحِ. (الماوردي، ص۳۰۶). این رهنمودها نشان می‌دهد که نگه‌داشتن اسرار و عدم آشکار ساختن نعمت‌ها یا رموز کاری از عوامل مهم موفقیت و پیشرفت است. افشای رازها می‌تواند زمینه حسادت و نیرنگ دیگران را فراهم کند، در حالی که کتمان آن‌ها سبب حفاظت از اموال،

کار و دستاوردها و تداوم اصلاح و رشد در امور می‌گردد. بنابراین، موفقیت هر فعالیت اقتصادی یا شرکتی وابسته به حفظ محرمانگی و مدیریت درست اطلاعات داخلی است.

ح) رفتار نیک با مشتریان صاحب کار

رفتار نیک و خوبی، در قبال همه مخلوقات دستور الهی است، قسمیکه در قرآن کریم آمده است: ﴿وَأَنفِقُواْ فِي سَبِيلِ اللّهِ وَلاَ تُلْقُواْ بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُواْ إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ (البقرة: ۱۹۵). دستور احسان و رفتار نیک، شامل همهٔ افراد جامعه می شود اعم از اینکه نزدیک باشد و یا دور، مسلمان باشد و یا کافر، نیک باشد و یا بد، حتی در دین مبین اسلام دستور آمده است که با حیوانات نیز شما رفتار نیک بکنید، در حدیث مبارکه چنین آمده است: إِنَّ اللهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ، فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ، وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذِّبْحَ، وَلْيُحِدَّ أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ، فَلْيُرِحْ ذَبِيحَتَهُ». (مسلم، ج٦، ص٧٢، شماره حدیث: ۱۹۵۵). در ضمن همین احسان و رفتار نیک، خوبی با صاحب کار و مشتریان وی نیز شامل می گردد؛ زیرا در حدیث دیگری چنین آمده است: خَيْرُ الْأَصْحَابِ عِنْدَ اللهِ خَيْرُهُمْ لِصَاحِبِهِ. (الترمذی، ج۳، ص۴۹۷، شماره حدیث: ۱۹۴۴).

خ) همکاری به گونهٔ که منافع کار را تأمین کند

همکاری بین کارگران و همکاری با صاحب کار، خیلی لازم دانسته می شود تا اینکه نتیجه خوبی بدست بیاید، الله متعال در قرآن کریم چنین رهنمایی می کند: ﴿وَتَعَاوَنُواْ عَلَى الْبرِّ وَالتَّقْوَى وَلاَ تَعَاوَنُواْ عَلَى الإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُواْ اللّهَ إِنَّ اللّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾. المائدة: ۲).

پیامبر (ﷺ) برای ما دستور داده است که با کارگران خوبی داشته باشیم، قسمیکه در حدیث آمده است: يَا أَبَا ذَرٍّ أَعَيَّرْتَهُ بِأُمِّهِ؟ إِنَّكَ امْرُؤٌ فِيكَ جَاهِلِيَّةٌ، إِخْوَانُكُمْ خَوَلُكُمْ، جَعَلَهُمُ اللهُ تَحْتَ أَيْدِيكُمْ، فَمَنْ كَانَ أَخُوهُ تَحْتَ يَدِهِ فَلْيُطْعِمْهُ مِمَّا يَأْكُلُ، وَلْيُلْبِسْهُ مِمَّا يَلْبَسُ، وَلَا تُكَلِّفُوهُمْ مَا يَغْلِبُهُمْ، فَإِنْ كَلَّفْتُمُوهُمْ فَأَعِينُوهُمْ. (البخاری، ۱۴۲۲، ج۱، ص۱۵، شماره حدیث: ۳۰). پس تعاون و همکاری پایه‌ای ضروری در زندگی فردی و اجتماعی است و بدون آن، فعالیت‌ها به نتیجه مطلوب نمی‌رسد. در محیط کار، همکاری میان کارگران و با صاحب‌کار، رعایت حقوق و تأمین نیازهای آنان، کلید ایجاد عدالت، کارایی و رضایت است و رفتار نیک با همکاران و کارگران از آموزه‌های اساسی اسلام محسوب می‌شود.

د) استفاده از وسایل نظافت و پیشگیری

نظافت و پاکی جزئی از ایمان است، قسمیکه در حدیث مبارکه چنین آمده است: الطُّهُورُ شَطْرُ الْإِيمَانِ. (مسلم، ۱۳۳۴، ج۱، ص۱۴۰، شماره حدیث: ۲۲۳). هنگام یک کارگر در بخش کاری خویش نظافت را رعایت می کند و از وسایل وقایوی استفاده می کند، نه تنها خود را از امراض حفاظت می کند بلکه

سبب حفاظت دیگران نیز می شود، قسمیکه بزرگترین عبادت در اسلام نماز است و برای ادای آن، طهارت شرط مقدماتی است و بدون آن، نماز درست نمی شود، و همچنان در احادیث دیگر نیز تأکیدی بر نظافت و پاکی بیان شده است، قسمیکه در حدیثی آمده است: إِنَّ اللهَ طَيِّبٌ يُحِبُّ الطَّيِّبَ، نَظِيفٌ يُحِبُّ النَّظَافَةَ، كَرِيمٌ يُحِبُّ الْكَرَمَ، جَوَادٌ يُحِبُّ الْجُودَ، نَظِّفُوا أَفْنِيَتَكُمْ وَلَا تَشَبَّهُوا بِالْيَهُودِ. (الترمذی، ۱۹۹۶، ج۴، ص۴۹۵، شماره حدیث: ۲۷۹۹). این احادیث نشان می‌دهد که نظافت و پاکی نه تنها جزئی از ایمان است، بلکه در سلامت فرد و جامعه نیز نقش حیاتی دارد.

۳,۴. حقوق کارگران و عدالت در محیط کار

رعایت حقوق و مسئولیت‌های دینی در کار، پایه‌ای از عدالت اجتماعی است. اسلام کار را امانتی الهی می‌داند و انجام درست آن را واجب شمرده است؛ بدین ترتیب، هیچ حقی بدون انجام وظیفه و هیچ بهره‌ای بدون تلاش مشروع به دست نمی‌آید و شریعت انسان را به رعایت همزمان حقوق و مسئولیت‌ها ملزم می‌سازد.

حقوق کارگر در اسلام، شامل مواردی چون دریافت دستمزد عادلانه، برخورداری از فرصت‌های شغلی برابر، امکان انجام عبادات، بهره‌مندی از رفتار انسانی و شایسته و دسترسی به حمایت اجتماعی می‌باشد. (جمعة، ۲۰۱۰، ج۱، ص۷۸).

رعایت حقوق کارگر، از جمله پرداخت به‌موقع و کامل دستمزد، عدم تحمیل کاری فراتر از توان، فراهم آوردن شرایط انسانی و مناسب، و احترام به آزادی و کرامت او، از بزرگ‌ترین وظایف شرعی و بارزترین نمادهای عدالت به‌شمار می‌آید. (عبد الله بن صالح، ۱۴۳۵، ج٦، ص۴۵۲)

اسلام همچنین کارفرما را مکلف می‌داند که با کارگر رفتار انسانی و عادلانه داشته باشد، از هرگونه ظلم و اجحاف پرهیز کند و شرایطی فراهم آورد که کارگر در سلامت جسم و روح آسیبی نبیند؛ اصولی که در قاعده‌ی فقهی «لا ضرر و لا ضرار» نیز متجلی شده است. (مجلة البیان، ۲۳۸، ص۳۲).

در مجموع، عدالت در محیط کار در اسلام بر رعایت حقوق و مسئولیت‌های دینی کارگر و کارفرما، احترام و تکریم متقابل، انصاف کامل و پرهیز از هرگونه ظلم و اجحاف استوار است. (العواودة، بی‌تا، ج۱، ص۳۹)

رعایت حقوق و مسئولیت‌های دینی، نه تنها زمینه‌ساز استقرار عدالت در محیط‌های کاری است، بلکه عامل اصلی ایجاد نظم، افزایش بهره‌وری، تقویت اعتماد متقابل و ارتقای کیفیت روابط میان کارکنان به شمار می‌آید. این اصول والا، که در منابع اسلامی به‌عنوان ستون‌های موفقیت فردی و اجتماعی مورد تأکید قرار گرفته‌اند، نقش بسزایی در شکل‌دهی به محیطی سالم، پویا و عادلانه ایفا می‌کنند. اجرای دقیق این آموزه‌ها، نه تنها در تحقق اهداف سازمانی مؤثر است، بلکه فضایی می‌آفریند

که در آن اخلاق، صداقت و مسئولیت‌پذیری جایگاه والای خود را حفظ نموده و کارکنان با انگیزه و اطمینان خاطر به انجام وظایف خویش می‌پردازند. از این رو، رعایت حقوق و تعهدات دینی هم ضامن عدالت اجتماعی است و هم بسترساز شکوفایی استعدادها و ارتقای کیفیت فعالیت‌های جمعی. (عبد الرحمن، ۲۰۰۳، ج۲، ص ۲۷۰)

رعایت حقوق و مسئولیت‌های دینی، همانند چراغی فروزان، عدالت را در محیط کار می‌افروزد و با پرورش اعتماد، صداقت و انگیزه، زمینه‌ساز شکوفایی فردی و جمعی می‌گردد. آموزه‌های دینی، فراتر از پاسداری از اخلاق، بستر عملی و مستحکمی فراهم می‌آورند تا نظم برقرار شود، بهره‌وری افزون گردد و روابط انسانی در فضایی سالم، پویا و هماهنگ تعالی یابد.

۴. نتیجه‌گیری

رعایت حقوق و مسئولیت‌های دینی کارگران، همانند ریشه‌های استوار یک درخت، عدالت و نظم را در محیط کار پی‌ریزی می‌کند و زمینه‌ساز شکوفایی فردی، جمعی و سازمانی می‌شود. آموزه‌های اسلامی، با تبیین مقام کار و کارگر، تلاش و کسب حلال را نه تنها وسیله‌ای برای تأمین نیازهای مادی، بلکه عبادتی بزرگ برای تقرب به خداوند و تحقق مقاصد شریعت می‌داند؛ مقاصدی که شامل رشد اخلاقی، خودکفایی، آبادانی زمین، ارتقای توانمندی‌های فردی و توسعه اجتماعی است. با توجه به نصوص قرآن کریم و احادیث نبوی، کارگران از کرامت و حقوقی برخوردارند که رعایت آن‌ها برای کارفرما و جامعه واجب است.

عدالت در محیط کار، به معنای احترام متقابل، پرهیز از ظلم و فراهم آوردن شرایطی سالم و ایمن برای فعالیت کارگران است. این عدالت نه تنها بستر اعتماد، صداقت و انگیزه را فراهم می‌کند، بلکه موجب افزایش بهره‌وری، کیفیت فعالیت‌ها و رضایت شغلی می‌گردد. علاوه بر این، مسؤولیت‌های دینی کارگران و کارفرمایان، چارچوبی اخلاقی و عملی برای تعامل انسانی ایجاد می‌کند؛ چارچوبی که در آن اخلاق، نظم، انصاف و مسئولیت‌پذیری همزمان مورد توجه قرار می‌گیرد و محیطی سالم، پویا و عادلانه شکل می‌گیرد. از این منظر، رعایت حقوق و مسئولیت‌های دینی نه تنها ضمانت‌کننده عدالت اجتماعی است، بلکه به توسعه توانمندی‌ها، کشف استعدادها و ارتقای کیفیت فعالیت‌های جمعی و سازمانی کمک شایانی می‌نماید. در نهایت، آموزه‌های دینی نشان می‌دهند که کار و تلاش انسان، اگر بر اساس عدالت و مسئولیت شرعی باشد، هم عبادت است و هم وسیله‌ای برای عزت، استقلال و خودکفایی فرد و جامعه؛ و این همان چارچوبی است که می‌تواند محیط کار را به فضایی توأم با رشد، انسجام و رفاه مادی و معنوی تبدیل نماید.

منابع

۱- قرآن کریم
۲- آلوسی، شهاب‌الدین محمود بن عبدالله الحسینی. (۱۴۱۵ هـ.ق). روح المعانی في تفسیر القرآن العظیم والسبع المثاني. تحقیق: علی عبدالباری عطیه. بیروت: دارالکتب العلمیة.
۳- ابن حجر عسقلانی، أحمد بن علی بن حجر. (۱۳۷۹ هـ.ق). فتح الباری بشرح صحیح البخاری. بیروت: دارالمعرفة.
٤- أندلسی، أحمد بن محمد. (۱۴۰۴ هـ.ق). العقد الفرید. چ ۱. بیروت: دارالکتب العلمیة.
۵- ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد. (۲۰۰۴م). مقاصد الشریعة الإسلامیة. تحقیق: محمد الحبیب ابن الخوجة. قطر: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامیة.
٦- ابن عاشور، محمد الطاهر. (۱۹۸۴م). التحریر والتنویر. تونس: الدار التونسیة للنشر.
۷- ابن فارس، أحمد بن فارس بن زکریاء الرازی. (۱۳۹۹ هـ.ق). معجم مقاییس اللغة. تحقیق: عبدالسلام محمد هارون. بیروت: دارالفکر.
۸- ابن قدامه، عبدالله بن أحمد. (۱۳۸۹ هـ.ق). المغنی. تحقیق: طه الزینی و دیگران. قاهره: مکتبة القاهرة.
۹- ابن کثیر، إسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ هـ.ق). تفسیر القرآن العظیم. تحقیق: محمد حسین شمس‌الدین. بیروت: دارالکتب العلمیة.
۱۰- ابن ماجه، محمد بن یزید القزوینی. (بی‌تا). سنن ابن ماجه. تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقی. بیروت: دار إحیاء الکتب العربیة.
۱۱- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ هـ.ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
۱۲- أبو جیب، سعدی. (۱۴۰۸ هـ.ق / ۱۹۸۸م). القاموس الفقهي لغة واصطلاحا. چ ۲. دمشق: دارالفکر.
۱۳- بخاری، محمد بن إسماعیل. (۱۴۲۲ هـ.ق). صحیح البخاری. تحقیق: جماعة من العلماء. بیروت: دار طوق النجاة.
۱٤- بدخشانی، محمد انور بدخشانی. (۱۳۹۷ هـ.ش / ۱۴۳۹ هـ.ق). ترجمه قرآن کریم فارسی. ریاض: مجمع ملک فهد.
۱۵- بیهقی، أحمد بن حسین. (۱۴۲۳ هـ.ق). شعب الإیمان. تحقیق: عبدالعلی عبدالحمید حامد. ریاض: مکتبة الرشد.
۱٦- ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۹۹٦م). سنن الترمذي. تحقیق: بشار عواد معروف. بیروت: دارالغرب الإسلامي.
۱۷- جمال، محمد عبدالمنعم. (۱۹۸٦م). موسوعة الاقتصاد الإسلامي. قاهره: دارالکتاب اللبنانی.
۱۸- جرجانی، علی بن محمد. (۱۴۰۳ هـ.ق / ۱۹۸۳م). التعریفات. بیروت: دارالکتب العلمیة.
۱۹- خطیب، عمر عودة. (۱۴۲۵ هـ). لمحات في الثقافة الإسلامیة. بی‌جا: مؤسسة الرسالة.
۲۰- دهلوی، شاه ولی‌الله. (۱۴۲٦ هـ). حجة الله البالغة. تحقیق: السید سابق. بیروت: دار الجیل.

۲۱- زحیلی، وهبه. (بی‌تا). الفقه الإسلامي وأدلته. چ ٤. دمشق: دارالفکر.
۲۲- زحیلی، وهبه. (۱۹۹۱م). التفسیر المنیر. بیروت: دارالفکر.
۲۳- زرقاء، مصطفی. (۱۹۹۹م). المدخل إلی نظریة الالتزام في الفقه الإسلامي. بیروت: دارالقلم.
۲٤- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۲۲ هـ.ق). جامع البیان في تفسیر القرآن. تحقیق: عبدالله بن عبدالـمحسن الترکي. قاهره: دار هجر.
۲۵- طویل، محمد محمد. (۱۹۹۸م). العمال في رعایة الإسلام. جیزه: مطبعة الغد.
۲٦- عواودة، سمیر محمد جمعة. (۱۴۳۱ هـ / ۲۰۱۰م). واجبات العمال وحقوقهم. القدس: جامعة القدس.
۲۷- قرطبی، محمد بن أحمد. (۱۳۸۴ هـ.ق). الجامع لأحکام القرآن. قاهره: دارالکتب المصریة.
۲۸- لکنوی، عبدالـحلیم. (۱۴۳۲ هـ.ق). حاشیة قمر الأقمار علی نور الأنوار. کراچی: مکتبة البشری.
۲۹- ماوردی، علی بن محمد. (بی‌تا). أدب الدنیا والدین. بیروت: دار مکتبة الحیاة.
۳۰- مصطفی، إبراهیم. (بی‌تا). المعجم الوسیط. مصر: دارالدعوة.
۳۱- نجفی، حسن. (۱۹۷۷م). القاموس الاقتصادي. بغداد: مطبعة الإدارة المحلیة.
۳۲- نووی، یحیی بن شرف. (۱۳۹۲ هـ.ق). المنهاج شرح صحیح مسلم. بیروت: دار إحیاء التراث العربي.